

ОСОБЛИВОСТІ РЕЧЕННЄВИХ КОНСТРУКЦІЙ З ІМПЛІЦИТНОЮ СУБ'ЄКТНОЮ СИНТАКСЕМОЮ

Статтю присвячено дослідженню реченнєвих конструкцій з імпліцитною суб'єктною синтаксемою. Проаналізовані семантичні типи предикатів, що формують реченнєві конструкції з імпліцитною суб'єктною синтаксемою.

Ключові слова: предикат, суб'єктна синтаксема, реченнєва конструкція, імпліцитність, валентність.

Сучасний етап мовознавчих досліджень характеризується посиленою увагою до проблематики семантико-синтаксичної структури речення. Дослідження семантики компонентів реченнєвих конструкцій, з'ясування їх семантико-синтаксичної будови і взаємозв'язку власне-синтаксичної і семантичної структур активізує вивчення основних аспектів речення. З-поміж синтаксичних одиниць розмежовуємо, з одного боку, мінімальні синтаксичні одиниці, що функціонують як компоненти речення або словосполучення, і, з другого боку, синтаксичні одиниці-конструкції, в межах яких визначаємо мінімальні синтаксичні одиниці.

Семантичні і функціональні особливості субстанціальних синтаксем неодноразово розглядалися у мовознавстві, проблематику цих компонентів семантико-синтаксичної структури речення досліджували, використовуючи функціональний підхід [1; 2; 3; 4; 5; 8; 10; 16; 17], однак їх вивчення і надалі залишається *актуальним*. Всебічне обґрунтування семантико-синтаксичних особливостей реченнєвих конструкцій актуалізує дослідження функціональної синтаксичної теорії.

Метою нашого дослідження є розгляд реченнєвих конструкцій з імпліцитною суб'єктною синтаксемою. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: розглянути семантичну структуру речення; проаналізувати семантичні типи дієслівних предикатів, що утворюють конструкцію «П_д»¹; охарактеризувати імпліцитний вияв суб'єктної синтаксеми.

М.В.Мірченко слушно зазначає, що ідея багатоаспектності реченнєвої

¹ П_д – дієслівний предикат

структури, категорійних значень, що включають функціональні, модальні, поверхневі (формальні) закономірності організації речення, переконує в тому, що речення має особливу категорійну структуру. Дослідник вважає, що: «під час висвітлення багатоаспектної природи речення і його відношень із багатьма синтаксичними явищами належить з'ясувати весь синтаксичний механізм мови і систему граматичних рівнів, у якій вершинна роль припадає на синтаксис. А в синтаксисі таку регулятивну функцію пов'язуємо передусім із синтаксичними категоріями в їхньому відповідному до аспектів синтаксичних одиниць ранговому розмежуванні. Тому дослідження синтаксичних одиниць і категорій (насамперед речення і його категорій) є надзвичайно актуальним як із теоретичного, так і практичного погляду» [9, с.5]. Реченню як основній синтаксичній одиниці належить головна роль у синтаксичному структуруванні мови. У реченні формуються всі різновиди синтаксичних категорій. О.С.Мельничук підкреслює, що «речення є тією мовною структурою, в рамках якої розгортається функціонування всіх синтаксичних прийомів і за межі якої не виходить переважна більшість синтаксичних відношень» [12, с.14].

Семантична структура речення характеризує взаємодію семантичних компонентів. Вони організовуються в ній на певній ієрархічній основі, яка визначається рангом семантичних компонентів. Головну роль в утворенні речення відіграють семантичний предикат і суб'єкт. Основу семантичної структури речення становлять відношення між суб'єктом і предикатом, які визначають співвіднесення змісту речення з дійсністю [2, с.56-57; 8, с.68-73]. Елементарні прості речення характеризуються формально-синтаксичною і семантико-синтаксичною структурою. Семантико-синтаксична організація речення передбачає обов'язкове врахування семантики предиката і тих компонентів, які його оточують. Від лексичного значення предиката залежить семантичне значення поєднаних з ним реченневих компонентів. Загалом поняття елементарності посідає важливе місце в різних галузях науки. З цього приводу Ю.С.Степанов зазначає, що «в історії науки елементарність ніколи не була тільки простотою, а включала в себе аспект фундаментальності,

вихідності, істотності й неподільності. Ці аспекти і складають, очевидно, вихідний смисл поняття елементарності і його відносно стабільний інваріантний зміст» [15, с.274].

Валентність дієслівного предиката встановлює відповідну кількість компонентів, які необхідні для повного розкриття семантики предикатної одиниці. За нашими спостереженнями, в українській мові функціонує реченнева конструкція із дієслівними предикатами, яку ми позначаємо «П_д». Цю конструкцію формують предикати з нульовою валентністю, що вказують на лексично не виражений суб'єкт стану. В українській мові вони виступають синтаксичним варіантом одновалентних дієслівних предикатів. Кількість семантичних груп цих предикатів обмежена. Такі предикати звичайно позначають:

1) пору року, напр.: *весніти, завесніти, осеніти, повесніти, розвеснитися, розвеснятися* і под.;

2) часовий проміжок доби, напр.: *вечоріти, дніти, засвітати, засвітліти, завечоріти, звечоріти, ночіти, обвечоріти, повечоріти, поночіти, завидніти, завиднітися, змеркнути, змеркати, засутеніти, затемнітися, осмеркнути, повидніти, повиднішати, розвиднитися, розвидніти, розвиднятися, розсвітати, світати, світліти, світлішати, смеркнути, темніти, темнішати, тьмяніти, тьмянішати, яснитися, ясніти, яснішати* і под.;

3) стан природи, напр.: *вигодинитися, вигодинюватися, випогодити, випогодитися, випогоджувати, випогоджуватися, вияснюватися, вияснитися, вітрити, віхолити, дощити, задощити, задощитися, зазоріти, заметелитися, замрячити, занегодитися, заgrimіти, заgrimкотіти, задощилося, замжичити, замрячити, занепогодитися, засльотити, затеплитися, затуманити, захмарювати, захурделити, захурделитися, імжичити, мжичити, мигичити, морозити, мрячити, нахмарити, передощити, передощитися, підгрязити, прихмарити, прихмарювати, прояснити, проясніти, пояснішати, розgrimітися, роздощитися, розпогодитися, розпогоджуватися, розсльотитися, росити, сльотити, смеркати, смеркатися, сніжити, сушити,*

тепліти, теплішати, туманити, туманіти, холодніти, холоднішати, хмарити, хмарнішати, хурделити, хурделитися, хуртовинити, штормити, штормувати і под.[14].

Суб'єктна синтаксема в таких конструкціях має імпліцитне вираження, напр.: ...**зазиміло** (О.Гончар); *Уже **стемніло*** (П.Тичина); *За вікнами ледь **сіріло*** (В.Дрозд); *Зрештою **смеркає*** (Є.Гуцало); *Надворі **дощить*** (Гр. Тютюнник); ***Повіяло** леготом, звіддалік **запахло** зрілим хлібом та сіном* (В.Шевчук); *Зранку **захмарило** і довго **сіяло** на землю холодну, дрібну мжу* (Гр. Тютюнник); ***Вечоріє*** (Ю.Яновський); *Надворі **розвиднювалося*** (Ю.Яновський); ***Посуменіло*** (Л.Костенко); ***Світало*** (Л.Костенко). У даних реченнях спостерігаємо формальну невираженість компонентів глибинної структури конструкції. В деяких предикатах суб'єкт дії немовби міститься в основі дієслівного предиката: туманить – туман, дощить – дощ, морозить – мороз, гримить – грім, вечоріє – вечір і под. Імпліцитність суб'єктної синтаксеми пояснюється тим, що вона є зрозумілою з контексту, з семантичного значення предиката, напр.: *Лле як з відра* (про дощ); *Надворі хурделить* (про хуртовину). Суб'єктні семантико-синтаксичних відношення в реченневих конструкціях «П_д» мають імпліцитне вираження.

У дієслівних предикатах зазначених вище семантичних груп стан і суб'єкт не розмежовуються. О.О.Потебня вважає, що генезу цих дієслів не встановлено [13, с.317-318]. Деякі мовознавці, досліджуючи їх уживання в різних мовах, висловлювали припущення про те, що спочатку всі дієслова, що позначали природне явище, були особовими, оскільки кожне природне явище уявлялося як дія якоїсь надістоти [11, с.256]. У генетично первинних конструкціях суб'єктна синтаксема має експліцитне вираження, варіантами таких речень є предикативні одиниці типу: *Морозить; Суменіє; Розвидняється*, в яких предикат вміщує суб'єктний компонент у своїй структурі, напр.: *Воно давно дощить; Воно все палить і палить*. Описуючи стан природи, реченневі конструкції показують, як різноманітні природні явища відбуваються в навколишній дійсності без участі якогось видимого діяча, хоча трапляються

конструкції з чітко визначеним суб'єктом, напр.: *І дощик моросить* (Л.Костенко); *Гроза* погримувала грізно (Л.Костенко); *Там біліє сніг* (Гр.Тютюнник); *Повечорів уже день* (О.Довженко); *Забіліли сніги* (Б.Олійник); *Грім* лунає, розкочується навкруги (О.Гончар); *Порожевіло небо* (Гр.Тютюнник).

Конструкцію «П_д» формують предикати із нульовою валентністю. Дієслова цієї семантичної групи втратили здатність утворювати повну особову парадигму, бо не вживаються у першій та другій особі. Вони виступають тільки у формі третьої особи (пор.: *читаю – читаєш – читає, але світає*). У функції головного члена, який валентно не вимагає жодного компонента, можуть виступати інфінітиви і слова категорії стану (предикативи). Вони також здатні характеризувати явища чи стани поза стосунком до суб'єкта як діяча: *Мовчати! Тепло*. Аналіз синтаксичної структури речення уможливорює виділення підмета, а дослідження семантичної реченнєвої одиниці – суб'єкта. Це дає підстави виділити дві структури речення, тоді як у процесі спілкування воно функціонує як єдине ціле. Г.О.Золотова пропонує виділяти категорію «семантико-синтаксичного суб'єкта як синтаксично незалежного компонента суб'єктно-предикатної структури, що означає носія предикативної ознаки» [6, с.133].

Загальним граматичним значенням предикатів із нульовою валентністю є показ незалежної ознаки, не співвіднесеної з діячем: ознака віднесена до моменту мовлення. Це граматичне значення виражається насамперед у головному члені реченнєвої конструкції. Визначенню незалежної позиції дієслова сприяють два фактори – морфологічний і синтаксичний. За морфологічним критерієм умовою незалежного використання дієслівної форми є відсутність суб'єкта і парадигми особових форм, а синтаксичним – позиція головного члена відносно другорядних членів речення. Такі слова не потребують виділення їх незалежного положення через порядок слів.

Характеризуючи конструкції такого типу, О.О.Шахматов відзначає, що «поеднання суб'єкта і предиката знаходить собі відповідність в одному членові

(вираженому в переважній більшості одним словом) – це речення односкладні» [18, с.30]. У концепції Г.О.Золотової вони належать до «безсуб'єктних», що «означають таку дію (чи процесуальний стан), яка за своїм змістом не може мати конкретного виконавця (носія)». Розглядаючи опозицію суб'єктність/безсуб'єктність, дослідниця протиставляє речення: *Світає* (I); *Йому (не) працюється* (II) і *Він (не) працює* (III) – як безсуб'єктне суб'єктному. У цьому випадку виходять із наявності/відсутності підмета в називному відмінку, дослідниця згруповує ці моделі інакше, з'єднуючи як суб'єктні двоскладні моделі (II) і (III) через наявність суб'єкта – носія предикативної ознаки і протиставляючи їм безсуб'єктну односкладну модель, яка несе інформацію про процес, що відбувається без діяча [6, с.104, 118].

У семантично елементарному реченні (тобто реченні, яке складається з одного предиката і залежних від нього субстанціальних синтаксем) вживаються, як правило, дієслово та іменник (іменники). На цю типову особливість структури речення вказує семантико-синтаксична валентність дієслівного предиката. Предикатові (у типовому вияві це семантичне, синтаксичне і морфологічне дієслово) із семантичного погляду не властиво мати нульову валентність (тобто відсутність сполучуваності з назвами предметів – іменниками), тоді як із формально-синтаксичного погляду суб'єктна синтаксема може мати нульове вираження [8, с.90]. Наприклад, у сучасній українській мові предикати із семантикою стану природи мають лексичне вираження, а пов'язані з ними в глибинній структурі субстанціальні синтаксеми позбавлені лексичного вираження, тобто характеризуються імпліцитністю, напр.: *Світає*; *Холоднішає*. Речення з одним дієслівним предикатом і однією залежною синтаксемою становлять найпростіший вияв семантично елементарного речення, їх може формувати тільки предикат стану або процесу.

Залежно від валентності дієслівного предиката виділямо реченнєві конструкції трьох типів:

- 1) речення з імпліцитним суб'єктом, які передають стан природи

(дієсловний предикат має нульову валентність), напр.: *Зазоріло (О.Гончар); Вечоріє вже (О.Довженко);*

2) речення з експліцитним суб'єктом, які відображають стан людини (одновалентний предикат), напр.: *Мені поталанило (О.Вишня);*

3) речення з варіантним вираженням імпліцитності/експліцитності суб'єкта, що позначають залежно від ситуації стан природи чи людини (дієслівний предикат із варіантною валентністю), напр.: *Вже теплішає – Чоловікові на душі теплішає; Надворі темніє – Хлопцеві в очах потемніло.*

Предикати з нульовим вираженням валентності мають загальну особливість семантики: стан функціонує незалежно від суб'єкта. Лексичне значення визначається насамперед "неактивним" характером стосунку між станом, який відбувається довільно, і причиною його виникнення. Предикати з нульовою валентністю нерідко трапляються у складі таких контекстів, де необхідно підкреслити некерованість або, стихійність явища, висловити з авторської позиції сприйняття навколишнього середовища.

Імпліцитність суб'єкта зумовлена такими ознаками:

1) нереалізованістю у реченні граматично оформленого підмета, який є носієм дієслівної ознаки;

2) відсутністю у дієслові-присудку ознак узгодження з підметом, який не встановлюється ні формою синтаксичного зв'язку, ні змістом;

3) співвідносністю значення дієслова, яке характеризує стан, що не стосується носія.

У реченневих конструкціях такого типу дієсловний предикат не вказує на носія стану, який повністю усунений з розумово-чуттєвої сфери. Імпліцитний вияв при дієсловних предикатах можна пояснити тим, що вони вказують на особливі стани всеохоплюючого характеру. Ці стани стосуються всього середовища, а не якого-небудь конкретного предмета в ньому. Стихійність явища реалізується не як дія, а як стан, створений природними силами. Більшість "станів" вільно утворюється різними частинами мови. Діючий, змінний стан передається дієсловом: *Холоднішає;* статичний, незмінний у

момент мовлення – прислівником: *Холодно*; опредмечений, зведений до групи предметів – категорією іменника: *Холод*. Основною ознакою дієслівних предикатів із нульовою валентністю є формальна відсутність суб'єкта. Їх семантика не вимагає поширення іншими компонентами. Предикати такого типу (не вказаний суб'єкт стану) відносимо до предикатів із лексично не вираженою одновалентністю.

Отже, в сучасній українській мові є група предикатів, семантика яких несумісна з діяльністю людини. Це, насамперед, предикати на позначення атмосферних явищ. Імпліцитне вираження суб'єкта при таких предикатах є більшою мірою семантичним явищем, ніж морфологічним. Реченнєві конструкції з імпліцитною синтаксею є стилістичною нормою і широко вживані в художніх текстах. Особливої уваги щодо означеної проблеми заслуговує розгляд реченнєвих конструкцій з іншими семантичними типами предикатів.

Література

1. Арват Н. Н. О семантике предложения / Н. Н. Арват // Филол. науки. – 1979. – №5. – С.52-61.
2. Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською / Й. Ф. Андерш. – К.: Наук. думка, 1987. – 191 с.
3. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк, 2001. – 662 с.
6. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
7. Масицька Т. Є. Валентність і структура семантично елементарного простого речення / Т. Є. Масицька // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Випуск 2. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – С.68-73.
8. Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності / Т. Є. Масицька. – Луцьк: Вид-во ВДУ, 1998. – 208 с.
9. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій: Монографія. Вид. 2-ге, переробл / М. В. Мірченко. – Луцьк: Ред.-вид. Відд. „Вежа” ВДУ ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.

10. Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення. Монографія / О.Г.Межов. – Луцьк: РВВ Вежа Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 184 с.
11. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / А.Мейе. – М., Л.: Гос.соц-эконом.изд., 1938. – 512 с.
12. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О.С.Мельничук. – К.: Наук. думка, 1966. – 324 с.
13. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. / А. А. Потєбня – М.: Учпедгиз, 1958.– Т.1/2.- 536 с.; М.: Просвещение, 1968.–Т.3.– 551 с.; 1985.– Т.4.– Вып.1.– 287 с.; 1977.– Т.4.– Вып.2.– 406 с.
14. Словник української мови: в 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
15. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения / Ю. С. Степанов. – М.: Наука, 1981.– 360 с.
16. Степанова М. Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке / М. Д. Степанова, Хельбиг Г.– М.: Высш. шк., 1978.– 258 с.
17. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л.Теньер.– М.: Прогресс, 1988.– 654с.
18. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка: 2-е изд. – Л.: Учпедгиз, 1941.– 620 с.

Аннотация. Масыцкая Т.Е. Особенности конструкций с имплицитной субъектной синтаксемой

Статья посвящена исследованию конструкций с имплицитной субъектной синтаксемой. Проанализированы семантические типы предикатов, которые формируют конструкции с имплицитной субъектной синтаксемой.

Ключевые слова: предикат, субъектная синтаксема, конструкция предложения, имплицитность, валентность.

Summary. Masytska T.E. Design features with the implicit subjective syntaxeme

The article deals with the structure implicit subjective syntaxeme. Analyzed the semantic types of predicates that form the structure with an implicit subjective syntaxeme.

Key words: predicate, subject syntaxeme, sentence construction, implicitness, the valence.